

Om at avle kartofler i de thylandske sandklitter

Esben Gtaugaard

En aften for et par år siden ringede en antikvarboghandler fra København til denne artikels forfatter. ”Så har jeg den” lød beskeden – ”har hvad” – ”kartoffelbogen”.

Det var vel nok den eneste bog jeg troede, det aldrig skulle lykkes at få til min private samling af litteratur om Thy. At jeg slog til, turde være overflødigt at bemærke. Med denne artikel er det naturligvis ikke primært at delagtiggøre årbogens læsere i en privat glæde over et bogfund, men ”kartoffelbogen” skal placeres i et bredere perspektiv.

Med sine kun 32 sider er bogen uanseelig, trykt på groft karduspapir og bærer en tidstypisk, snurrig titel: ”Kort Vejledning til at avle Kartøfler i Thylands Sandklitter. Med et Tillæg af Peder Christian Bendix, Sognepræst for Vestervig og Agger Menigheder og Forligelses-Commisair i Thylands søndre District”. - mindre kunne ikke gøre det først i 1800 årene. Bogen er trykt i året 1807 i Viborg af P. S. Fønss, der blot fem år tidligere også havde trykt Aagaards velkendte beskrivelse af Thy. ”Kartoffelbogen” hører således til blandt de tidligst kendte topografiske skrifter - deraf dens store sjældenhed.

Bogen fører læserne vidt omkring i kartoffeldyrkningens kunst: forbehandling af jorden, lugning og hypning, optagning, tørring, opbevaring, de forskellige kartoffelsorters anvendelighed og brugen af gødning. Som et pædagogisk element indeholder bogen også adskillige eksempler på kartoffelplantens alsidige anvendelsesmuligheder. Inden vi ser nøjere på disse forhold, vil det være rimeligt kort at introducere bogens hovedpersoner: Forfatteren, en idealistisk ven, der hjalp ham med sagen, aggerboerne, og ikke mindst kartofflen og dens betydning i Thy i forrige århundredes første årtier.

Provst Bendix og aggerboerne

På den gamle Skt. Thøgers kirkegård et par hundrede meter vest for Vestervig kirke kan man stadig finde gravmindet over den Peder Christian Bendix, der i 1807 udgav ”Kartoffelbogen”.

Det er ikke formålet her at portrættere den initiativrige provst - det gjorde sognepræst Henry Laursen til Vestervig-Agger karakterfuldt i 1937.¹⁾ For sammenhængens skyld skal væsentlige data dog anføres. Vestervig-provsten kom til verden i 1775 i Viborg, hvor faderen Peder Bendix var parykmager. Kun 23 år gammel blev han i 1798 af Christian de Moldrup til Vestervig kloster kaldet som sognepræst til Vestervig-Agger, et embede han sad inde med til sin død den 12. november 1833. Fra 1812 var Bendix tillige amtsprovst for Thisted amts søndre distrikt.

Rationalismen prægede tidens gejstlige, der ofte markerede sig som fremragende landmænd, hvorimod det religiøse engagement for mange blev noget sekundært. Provst Bendix bekræftede denne tendens. Han var en

¹⁾ Henry Laursen ”Amtsprovst Bendix”. Historisk Årbog for Thisted Amt 1937, s. 283-302.

Prøve på provst Bendix's avvisninger til beboerne i Agger. Redaktionen har tilladt sig at ombynde den oprindelige tekst, som findes på bogens sider 8-12.

praktisk mand, der som han selv sagde ”stræber at fremme enhver god sag”. Alt imens han lod kapellanen passe præstegerningen kæmpede Bendix for at forbedre Vestervig-Aggers skole- og fattigvæsen, ligesom

landbruget og husflidssagen stod hans hjerte nær. Han lod således præstegårdens huslærer undervise konfirmanderne i kurvefletning. Til det formål havde han ladet plante en mængde pil syd for præstegården. Og da han i 1810 søgte at få en jordemoder til sognene, annoncerede han efter en kvinde, der "kunde paatage sig at give Pigebørn af Bondestanden Underviisning i almindelig Syening, samt i at vadske og stryge got". I dette skær af en engageret personlighed skal "kartoffelbogen" ses.

Fiskerpramme ved Agger. Ill. Tidende 1894-95.

Adelig var provst Bendix ikke, men havde dog som datidens borgerlige sit eget seglmærke. Det blev flittigt brugt i provstens omfattende korrespondance. Foto: Landsarkivet for Nørrejylland.

Den var som nævnt til aggerboerne - det siger meget om Bendix som menneske. Da Aagaard udgav sin Thy-beskrivelse, dediceredes den som det var tidens skik til kongelig majestæt - Bendix tænkte i stedet på de allerfattigste af sine sognebørn. Han kendte alt for godt disse aggerboere og deres elendige livsvilkår. Som han skrev i bogen: "I have været Vidner til og gaaet mig til Haande ved min i nogle Aar her i Egnen ej ubetydelige Kartøffel-Avl baade i Haven og paa aaben Mark" - "Saa det er mit Ønske, især for Eder, mine kjære Aggerboer! hvis uheldige Kaar jeg saa ofte med Bedrøvelse har betragtet - og hvis utrættelige Virksomhed jeg dog ingensinde kunde miskjende. Jeg ved det falder tungt for mange iblandt Eder, ja for den største Deel paa lovlig Maade at forhverve det daglige Brød", og derfor ville Bendix med sin bog hjælpe aggerboerne til ikke blot bedre livsvilkår men også til at vinde de præmier, der samme år var udsat for kartoffelavl i klitterne.

I forbindelse med Agger, skal provst Bendix tillige have forfattet en beskrivelse over sognet i 1826. Dette arbejde blev imidlertid aldrig trykt; det skulle findes i

Rigsarkivets topografiske samling, der imidlertid er blevet opløst og indholdet fordelt i andre arkiver. Manuskriptet kan for nærværende desværre ikke findes.

Sandflugtskommissær Thagaard

I 1799 blev Lauritz Pedersen Thagaard (1756-1829) udnævnt til sandflugtskommissær for Thy - fra 1813 tillige i Øster og Vester Han herreder. Thagaard blev pioner i bekæmpelsen af sandflugten i de plagede havsogne, og han har spillet en rolle ved udgivelsen af Bendix' bog - i hvert fald nævnes sandflugtskommissæren ved navn i indledningen. Da der i Landsarkivet for Nørrejylland eksisterer et arkiv bestående af ikke mindre end 11 pakker "Indkomne Breve til Sandflugtskommissær Thaggard" i Thisted amts arkiv, skulle Thagaards rolle i denne historie kunne klarlægges. Denne mulighed er imidlertid spærret, da pakkerne fra det aktuelle tidsrum er i en sådan forfatning, at man ikke kan få adgang til dem.²⁾

Sandflugtskommissæren, der af landøkonomen Gregers Begtrup i 1812 karakteriseredes som en "fortjent og virksom" mand, der med "utrættelig Iver paa en hensigtsmæssig Maade sørger for Sandflugtens Dæmpning i Thy, -"³⁾ stammede fra gården Thagård i Humlum sogn. Denne bondesøn gjorde det usædvanlig godt; i 1791 udnævntes han til amtsfuldmægtig over Dueholm, Ørum og Vestervig amter, og samme år giftede han sig over sin stand med Margrethe Johanne Christine de Moldrup af slægten på Vestervig Kloster. Et kedeligt intermezzo i Thagaards karriere udspillede sig i 1797 - han afskedigedes da på grund af kassemangel. Som sandflugtskommissær og senere også vejinspektør over Thisted amt rettede dette initiativ rige menneske imidlertid til fulde op på de fejl han begik i 1790'erne. Rangen som justitsråd var ganske fortjent.⁴⁾ I Thagaard havde amtsprovst Bendix en fælle, når det gjaldt forsøget på at lå aggerboerne til at avle kartofler i klitterne; det var ham som havde foranlediget Landhusholdningsselskabet til at interessere sig for sagen. Selv tildeltes Thagaard i 1806 et sølvbæger med inskriptionen "Fra det Kongelige danske Landhusholdningsselskab for nyttig Opfindelse til Sandflugtens Bekæmpelse 1806". Baggrunden var, at Thagaard til selskabets modelkammer havde indsendt dels en håndplov dels en slæber eller skuffel. Ploven kunne bruges, hvor almindelige plove umuligt kunne anvendes, eksempelvis i stejle og høje sandklitter, og slæberen, der bestod af en 2 3/4 alen lang planke kunne bruges til "at nedsløfy steile Klitter, forinden de beplantes".⁵⁾

"Agger-Sogns Beboere tilegnes disse Blade"

De aggerboere, som Bendix ønskede at hjælpe med sin bog havde ry af ikke at være som folk var flest. Det er næppe nogen tilfældighed af folkemindesamleren Evald Tang Kristensen udgav hele to samlinger af "Molbo- og

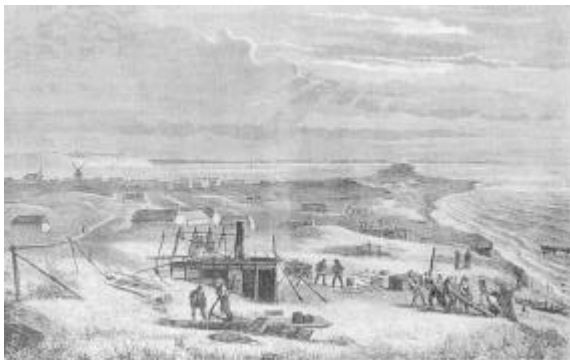
²⁾ Landsarkivet for Nørrejylland, arkivnr. B2.1033 + 34 + 35, Thisted Amts Arkiv "Indkomne Breve til Sandflugtskommissær Thagaard".

³⁾ Gregers Begtrup "Beskrivelse over agerdyrkningsens Tilstand i Danmark", Kbh. 1812, bind 7 s. 199.

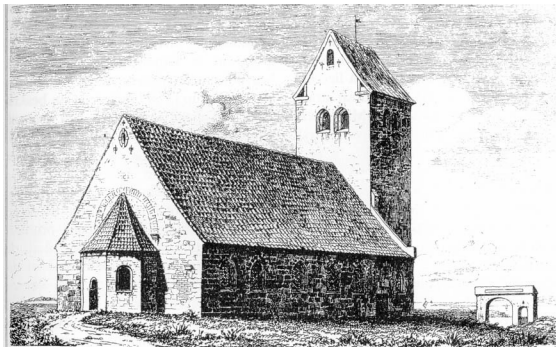
⁴⁾ Erling Vester Jacobsen "Thagaard i 12 generationer". Malling 1986, s. 41-42. (Stillingen som Sandflugtskommissær i Thy blev 1829 overtaget af sønnen Peder Moldrup Thagaard).

⁵⁾ Erhvervsarkivet, Landhusholdningsselskabets arkiv, journalsag 1806/23. (Der findes ifølge registraturen intet i arkivet om Bendix' indsats for kartoffelavl i 1807).

Aggerbohistorier".⁶⁾ Ved at gå rundt blandt almuen indsamlede Tang Kristensen disse på en og samme tid grove og morsomme historier, der karakteriserede de isolerede aggerboere som lidt tilbagestående med en særegen humor. Følgende eksempel passer ind i den aktuelle sammenhæng: En aggerbo begav sig op til præsten i Vestervig med en hummer han havde fanget, for han skulle have et barn døbt den følgende søndag. Hummeren kommer i lommen og aggerboen begiver sig ind i landet. Da han står foran døren til præstens studerekammer og vil hale hummeren op af lommen, kan han ikke finde den. Ærgerlig siger han "Æ håer, æ håer, æ håer en forbandede stower lort håer æ!" Så for han ud af præstegården. Hummeren var vel kravlet op af lommen under gåturen.⁷⁾

Fra Agger, tegnet af Houberg. Ill. Tidende 1875-76.

Da man i 2. udgave af "Trap Danmark" i 1879 afbildede Vestervig Kirke havde den ikke ændret sig siden provst Bendix's tid. Den nøgne kirkegård understreger det forblæste landskabs karakter.

Måske var det således ikke uden grund, at pastor Aagaard om aggerboerne skrev:

"I Særdeleshed blive Aggerboerne anseete som de mindst kultiverede (af folkene på kysten, forf. anm.), hvilket vel ikke er at undre over hos disse Folk, som allene af Søvn skal have deres Livs Ophold og hvem den stedmoderlige Natur neppe forunder en sikker Plet at bygge en Hytte paa."⁸⁾ Omkring 100 familier med ialt 388 mennesker boede i Agger sogn da Bendix udgav "kartoffelsbogen". Intet sogn i Thy prægedes i den grad af sand og atter sand som dette ugæstfrie sted, hvor al agerdyrkning var ophørt for længst. Nogle havde en enkelt

ko, men heste var der ikke en eneste af i sognet, hvis afdøde beboere til tider kom for dagen på kirkegården, når sandet knøg væk under stormene. Som et af de få sogne i Danmark var Agger overhovedet ikke sat i hartkorn. Man forstår provst Bendix' omsorg for folkene derude.

Flere gange havde Bendix da også ved bønsskrifter til kongen bjerget såvel korn som penge til aggerboerne. Efter stormfloden i 1826 fik de således ved Bendix' mellemkomst 115 tønder rug, 185 tønder byg og 500 rigsdaler sølv. At den fattige fiskerbefolkning værdsatte præstens bestræbelser på at hjælpe dem fremgår af, at de i 1814 oprettede et gavebrev, hvori de forpligtede sig og deres efterkommere til at yde provst Bendix og hans efterfølgere i embedet en hel bjergningslod på lige fod med de bjergende, når der indtraf strandinger på kysten.⁹⁾ Vendingen "Mine kjære Aggerboer!" i "kartoffelbogen" var udtryk for gensidig respekt.

Kartofflen i Thy

Om nogen var Peder Christian Bendix den rette til at belære aggerboerne om kartoffelavl og dens muligheder. Gregers Begtrup anførte i 1812, at der kun dyrkedes "meget lidet" af kartofler i Thy - mest fordi de manglende hegn og diger på markerne gav svin og kreaturer gode muligheder for at grave dem op og æde dem. Men Begtrup skrev også, at "-i det Store dyrkes den af Hr. Pastor Bendix i Vestervig, og enkelte flere".¹⁰⁾ Men stadig ville bønderne ikke avle kartofler, og en by som Thisted fik sit voksende forbrug af kartofler dækket ved indførsel fra Viborg; leverandører var her "kartoffeltyskerne" syd for stiftsstad.

Men der skete fremskridt i 1800 årenes første årtier; dels på grund af initiativrige, rationalistiske præster som Bendix, dels på grund af at Landhusholdningsselskabet begyndte at interessere sig for sagen. Da provst Djørup i 1835 forfattede sin beskrivelse af Thisted amt, kunne han da også anføre, at kartofler ikke længere hørte til sjældenhederne og at avlen bredte sig. Især efter misvækstårene 1822 og 1826 havde mange bønder i Thy erkendt, hvor vigtig kartofflen var som ernæringsmiddel. Men stadig anvendte mange bønder primært kartofler som kreaturfoder; især til stude var de velegnede, hvorimod malkekøer ikke havde godt af kartofler - mælken blev for tynd og smørret bittert. At Bendix' indsats ikke har været den helt store succes fremgår af, at kartoffelavl på Djørups tid var mest indskrænket i amtets yderkanter, "hvor Sandet prædominerer".¹¹⁾ Dette kan imidlertid ikke forklejnede de nyttige råd og vejledningen i "kartoffelbogen".

Lyt ikke til tåbelige mennesker

Provst Bendix var klar over, at et lag af folkelig uvilje og uvidenhed skulle overvindes, inden kartoffelsagen kunne vinde frem. Alle sagde jo, at "af sand, kun kan komme sand" - ikke mindst aggerboerne. Men det var tåbelige mennesker, der udtalte sig således; blot man gjorde

⁶ Evald Tang Kristensen, "Molbo- og Aggerbohistorier", 1. og 2. samling, Aarhus 1892 og 1903.

⁷ Ibid. 2. samling s. 48-49.

⁸ Knud Aagaard "Psysisk, oeconomic og topografisk beskrivelse over Thy", Viborg 1802, s. 16.

⁹ Henry Laursen op.cit., s. 289-90, 295.

¹⁰ Holger Begtrup op.cit., s. 167.

¹¹ C. Djørup "Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende", 15. stykke (om Thisted amt), Kbh. 1842, s. 359-60.

arbejdet rigtigt ville belønningen vente når efterårets høst kom. Og så fulgte provstens råd til aggerboerne:

Kartofler kunne udmærket dyrkes i det rene sand, blot skulle man sørge for gødning hvert år. Sandet skulle løsnes, så plantens rødder kunne udvikle sig. Men der var ingen grund til, at aggerboerne lejede heste hos bønderne inde i landet til at pløje med; det var alt for dyrt. I stedet fremsætter Bendix det ligefremme råd: "I skulle ikke skamme Eder ved at grave. At I kan grave, det ser jeg jo aarlingen, naar I arbejde i min Have".

Når kartoflerne skulle lægges eller plantes som Bendix skriver, skulle det gøres med akkuratse. En snor lige så lang som ageren skulle spændes ud; på denne skulle for hver 3/4 alen knyttes knuder, og ved hver knude skulle jorden løftes ganske let og en kartoffel puttes ned. Når en række var lagt, kunne snoren rykkes en alen og en ny række sættes forskudt som i forband.

Det var uhyre vigtigt at luge og hyppede kartoflerne, som sener og ukrudt ellers kunne tage kraften fra. Hypning skulle foregå med største forsigtighed, "allermest i Sandjorden, hvor der er saalidet, der støtter den".

Agger by. Foto W. Kjølby. Ill. Tidende 1893-94.

Så snart stænglerne visnede kunne aggerboerne med sindsro grave kartoflerne op. De skulle tørres hurtigst muligt. Tørringen var så vigtig at Bendix indskærpede, at "Man skal derfor ikke gjerne grave dem op i Regnvejr eller naar Jorden er vaad". Kartoflerne kunne så få blå pletter, tabe deres gode smag "ja blive endog usunde". Bedst var det at opbevare kartoflerne i tønner tæt ved skorstenen enten i dagligstuen eller på loftet over kakkelovnen; på den anden side skulle man så passe på, at de ikke gav sig til at spire.

Heller ikke i 1807 var en kartoffel blot en kartoffel. Bendix nævner eksistensen af ca. 60 sorter allerede dengang, mindre end et århundrede efter plantens indførelse til Danmark. Han anså de såkaldte kastanjekartofler for de bedste til mad, medens de grove, røde kartofler var fremragende til kvægfoder. I Thy var den almindeligste kartoffel en glat, hvidgul sort, der som regel var flad eller rund. Den var kendt for sin frugtbarhed og egnede sig både til næring for mennesker og dyr.

Tre-fire år i træk var det rimeligt at tage læggekartofler af egen beholdning, men derefter skulle der hentes friske kartofler udefra. I modsat fald udartede kartoflerne, og bladene "blive meget krusede".

Gødning var som nævnt vigtig at tilføre sandjorden. "Men hvorfra tage vi dette?" siger klitboerne, der for de flestes vedkommende ikke havde køer, højst et får eller to. De fik det råd af Bendix at samle tang, sojtørv, gamle møntørv, fiskeaffald som indvolde og hoveder, aske fra husholdningen og gamle klude, alt sammen noget der kan rådne, og som blandet kunne udgøre en fremragende

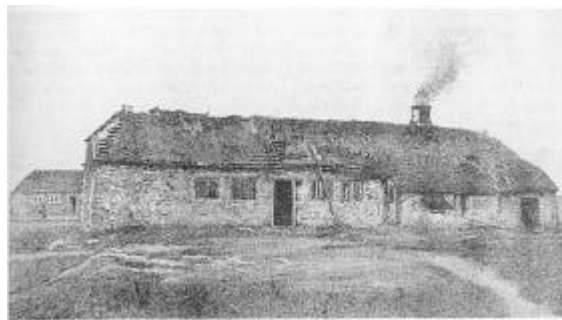
gødning. Og så skulle aggerboerne lade være med at sprede denne gødning over hele kartoffelageren, og økonomisere med kostbarhederne ved at komme "lidt Gjøde, i hvert Hul før Kartoflerne kastes deri". Endelig havde aggerboerne adgang til mergel idet havbakkerne ved Aalum var fyldt med det.

Med de her nævnte råd in mente, skulle aggerboerne kunne sikre sig en kartoffelhøst i årene fremover. Bendix' vejledning stoppede imidlertid ikke ved dette. For hvis ideen skulle sælges til aggerboerne, måtte de først overbevises om kartoffelens utrolige nytteværdi.

"Fordelen af Kartøffelavl er saa mangfoldig"

For Almuen kunne ingen plante være så nyttig som kartofflen, mente Bendix. Det gjaldt både som næringsmiddel og handelsvare. Derpå nævner han i bogen de mest almindelige måder at anvende kartofflen på i en husholdning: kartofler i brød, kogte kartofler i salt og vand, kartofler i suppe, kartoffelpandekager, bagte kartofler, stuvede kartofler, og endelig kunne man "ogsaa plukke Fisken op og blande Kartøflerne i Smaa Stykker derimellem" - intet af det nævnte er fremmed for vor tid, selv med 184 år på bagen.

Bendix havde sans for den praktiske detaljes værdi, i bogen er der også konkrete opskrifter på brugen af kartofler i brød: man skyller de rå kartofler meget rene, og koger dem derpå til en tyk vælling. Når denne er afkølet, kommes den i dejtruget, hvor den æltes med surdej og rugmel til en passende konsistens - der skal ingen vand i. Dejen skal derpå have 9-10 timer inden den æltes igen og tilsættes en smule mere rugmel; 3-4 timer skal dejen nu stå i god varme inden de formede brød kommes i ovnen, der skal være varmere end ved sædvanlig meldej. Et sådant kartoffelbrød var ifølge provsten en delikatesse, når der var en smule salt og kommen i dejen. Det tror man gerne.

Fiskerbolig i Agger - efter fotografi. Ill. Tidende 1893-94.

Agger Strand. Ill. Tidende 1894-95.

Kartofler kunne også anvendes til andet og mere end indvortes brug; Bendix anbefalede aggerborgerne at lave stivelse af dem, ligesom kartofler var et ypperligt middel

mod brandsår - en rå, knust kartoffel kunne ligefrem trække varmen ud af et forbrændt område. Apropos ild, så kunne plantens stængler gøre det ud for lyng når aggerboerne manglede ildebrændsel. Det kunne måske få dem til at lade klittaget i fred, ”som i mange Sneese Aar maaske har været dem en behagelig Tilflugt i Kuldens tid”.

Amtsprøvt P. C. Bendix. Gravminde på Sct. Thøgers Kirkegård i Vestervig. Foto Hanne Mathiesen 1990.

Endelig var der en faktor ved kartoffelavlens som Bendix kraftigt understregede - der var god økonomi i den. Byboerne købte nu gerne kartofler til mad, ligesom store mængder anvendtes til brændevinsbrænding og ølbrygning. Den høje pris, der fulgte af denne efterspørgsel, gjorde det muligt for provsten at opstille et regnestykke, ifølge hvilket aggerboen i ren gevinst af en tønde land dyrket udelukkende med kartofler kunne få en indtægt på 177 rigsdaler og 3 mark. Det var ikke mindre end 165 rigsdaler og 5 mark mere end samme areal gav tilsået med byg. Det resultat var næsten for overbevisende. Og aggerboerne lod sig vel næppe helt indfange af Bendix' lovord, det kunne Djørups beskrivelse af kartoffelavlens udbredelse i Thy i 1835 tyde på.

Det kan imidlertid ikke forklejne den lille bogs betydning som udtryk for noget tidstypisk i en tid, hvor det danske landbrugssamfund i hidtil uset grad ændrede karakter som følge af udflytninger, udparcelleringer, overgang til selveje og nye dyrkningsmetoder som følge af den ændrede struktur. I den mentale hvirvelvind, disse ændringer udsatte den thylandske bonde for, var det provst Bendix såede sine frø, og tog det end sin tid, var det i det store perspektiv med til at sætte varige frugter.

(Kilde: Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred 1991, side 21-32).